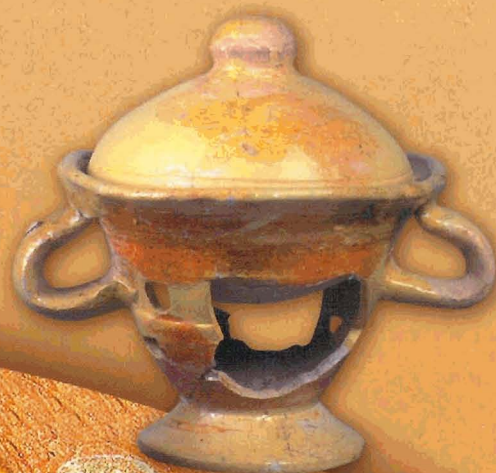


ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ  
ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

# ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΔΙΑΤΡΟΦΗ ΚΑΙ ΜΑΓΕΙΡΕΙΑΙ

Πρακτικά ημερίδας  
«Περί της διατροφής στο Βυζάντιο»



ΑΘΗΝΑ 2005



ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ  
ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

# ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΔΙΑΤΡΟΦΗ ΚΑΙ ΜΑΓΕΙΡΕΙΑΙ

**Πρακτικά Ημερίδας  
«Περί της διατροφής στο Βυζάντιο»**

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ  
ΜΟΥΣΕΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ  
4 Νοεμβρίου 2001

Επιστημονική επιμέλεια  
ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ

ΑΘΗΝΑ 2005

## Βυζαντινά επιτραπέζια σκεύη

Σχήμα - μορφή, χρήση και διακόσμηση

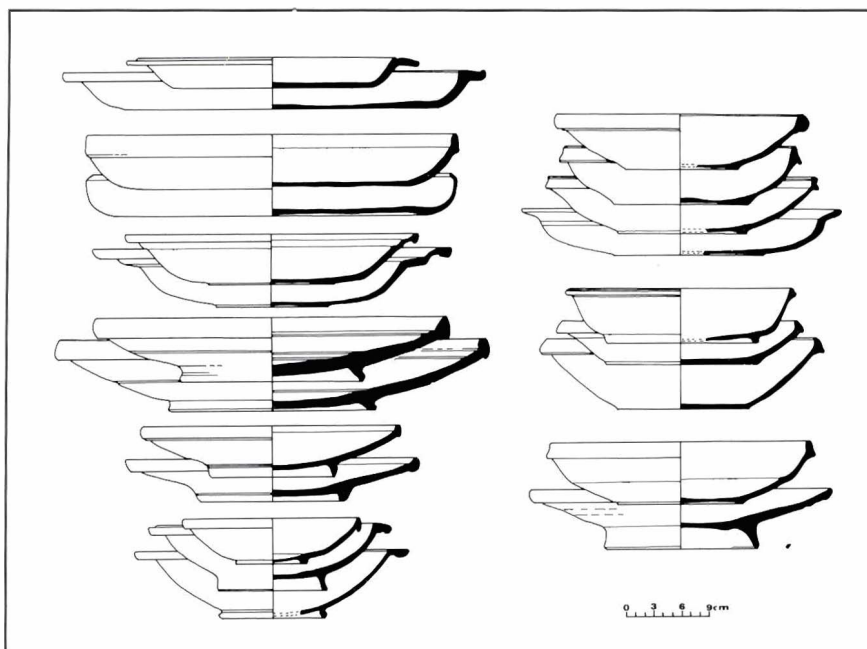
Για ένα θέμα όπως τα επιτραπέζια σκεύη στο βυζαντινό κόσμο είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον να διαμορφωθούν καταρχήν απόψεις από τη μελέτη των ίδιων των αντικειμένων και εκ των υστέρων αυτές να διασταυρωθούν αφ' ενός με τις μαρτυρίες που παραδίδουν οι γραπτές πηγές και αφ' ετέρου με τις πληροφορίες που αντλούνται από τον εικαστικό χώρο. Με τις τελευταίες αυτές πρέπει να είναι κανείς ιδιαίτερα προσεκτικός, γιατί κατά κανόνα δεν αναπαριστούν τα αντικείμενα του καθημερινού βίου άμεσα, αλλά τα απεικονίζουν χρησιμοποιώντας έτοιμα στοιχεία και μορφές από την εικονογραφική εικαστική παράδοση.

Η εξέταση, ωστόσο, του θέματος των επιτραπέζιων σκευών, όπως αυτό προκύπτει από τη μελέτη των ανασκαφικών δεδομένων, δεν είναι άνευ κινδύνου παρερμηνεύσεων. Πρέπει να αποφεύγονται οι γενικεύσεις, όταν τα συμπεράσματα απορρέουν από εξέταση υλικού περιορισμένου σε όγκο αλλά και σε προέλευση. Επιπλέον, στις όποιες εκτιμήσεις και συμπεράσματα καταλήγει η εξέταση και μελέτη των ανασκαφικών ευρημάτων, πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη ο παράγοντας της ανακύκλωσης, η οποία αδίκησε κυρίως τα μετάλλινα αλλά και τα γυάλινα σκεύη μειώνοντας δραματικά τον αριθμό τους. Αντίθετα, η ανακύκλωση δεν μπόρεσε να επηρεάσει τα πήλινα σκεύη που ακόμη και σπασμένα επιμένουν να δηλώνουν έντονα την παρουσία τους.

Στο πλαίσιο των πιο πάνω παραμέτρων η σύντομη αυτή μελέτη επιχειρεί να διερευνήσει συνέχειες και ασυνέχειες και να καταγράψει ομοιότητες και διαφορές ανάμεσα στα σκεύη των διαφόρων χρονικών περιόδων.

### Σχήμα - μορφή και χρήση

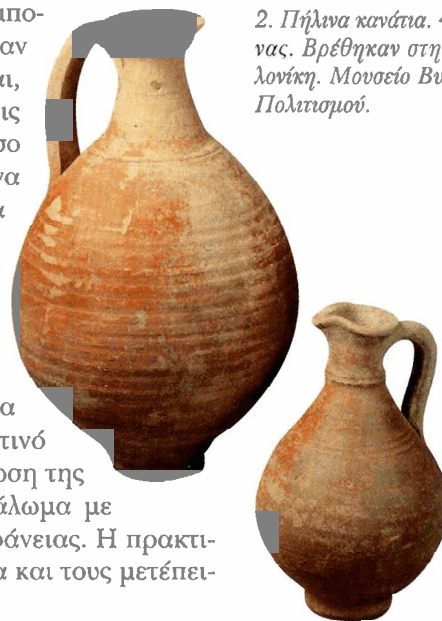
Η μελέτη των ανασκαφικών ευρημάτων έχει δείξει πως τα επιτραπέζια σκεύη της πρωτοβυζαντινής περιόδου σε γενικές γραμμές αποτελούν συνέχεια και εξέλιξη των ρωμαϊκών. Έχουν στην πλειονότητά τους τη μορφή ρηχού πινακίου ή αβαθούς κούπας και το μέγεθός τους είναι γενικά μεγάλο, στοιχεία που υποδεικνύουν ότι χρησιμοποιούνταν για την παράθεση ως επί το πλείστον στεγνού και όχι ιδιαίτερα υδαρούς φαγητού (εικ. 1). Αντίθετα, οι πιο μικρές και βαθιές κούπες που ανευρίσκονται στις ανασκαφές και έχουν σχήμα συγγενικό με αυτό του σκύφου ή παραπέμπουν ως μακρινή ανάμνηση στις κύλικες, πρέπει να χρησιμοποιούνταν για πόση νερού ή κρασιού<sup>1</sup>. Όλα αυτά τα σκεύη είναι στην πλειονότητά τους κυρίως πήλινα, πολύ λιγότερα



1. Αντιπροσωπευτικά σχήματα επιτραπέζιων πήλινων σκευών φαγητού της πρωτοβυζαντινής περιόδου (κατά J. Hayes).

μετάλλινα<sup>2</sup>, αλλά και γυάλινα, σε μια περίοδο που η εμπορία και η παραγωγή γυάλινων σκευών συνέχιζε να ανθεί<sup>3</sup>. Με την πόση σχετίζονταν, επίσης, κλειστά αγγεία με τη μορφή κανατιών (εικ. 2-3) αλλά και μεγαλύτερα σκεύη που είχαν μορφή αμφορέων ή *πιθαριών*, τα οποία απεικονίζονται συχνά να στέκονται σε μια άκρη σε σκηνές συμποσίων<sup>4</sup> σε μικρογραφίες και ψηφιδωτά. Πρέπει να περιείχαν νερό για να αραιώνουν το κρασί, μια και, όπως φαίνεται, η ανάμειξη γινόταν επί τόπου σύμφωνα με τις απαιτήσεις των συνδαιτυμόνων, ανάλογα δηλαδή πόσο δυνατό ή πόσο αραιωμένο ήθελε το κρασί του ο καθένας. Προορισμένα για μια τέτοια χρήση πρέπει να ήσαν μεγάλα μετάλλινα αγγεία, όπως αυτό της Συλλογής Λάτση (εικ. 4)<sup>5</sup>. Από τα μεγάλα αυτά αγγεία ίσως αντλούσαν το νερό με κουτάλες<sup>6</sup> για να το ανακατέψουν με τον οίνο που περιείχαν μικρότερες κανάτες από μέταλλο, γυαλί ή πηλό<sup>7</sup>.

Γύρω στον 7ο αιώνα, στο χώρο των κεραμικών συντελείται μια αλλαγή, η οποία θα καθορίσει το χαρακτήρα του καθημερινού επιτραπέζιου σκεύους στο βυζαντινό κόσμο. Η αλλαγή αυτή δεν είναι άλλη από την καθιέρωση της πρακτικής της επένδυσης των πήλινων αγγείων με υάλωμα με κύριο σκοπό την αδιαβροχοποίηση της κεραμικής επιφάνειας. Η πρακτική αυτή σταδιακά εξαπλώνεται και μέσα στο 12ο αιώνα και τους μετέπειτα 13ο και 14ο γίνεται κοινός τόπος<sup>8</sup>.



2. Πήλινα κανάτια. 4ος αιώνας. Βρέθηκαν στη Θεσσαλονίκη. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.

3. Γυάλινα σκεύη. 4ος-5ος αιώνας. Βρέθηκαν στη Θεσσαλονίκη. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.



4. Μετάλλινος αμφορέας. 6ος αιώνας. Συλλογή Μ. Λάτση.

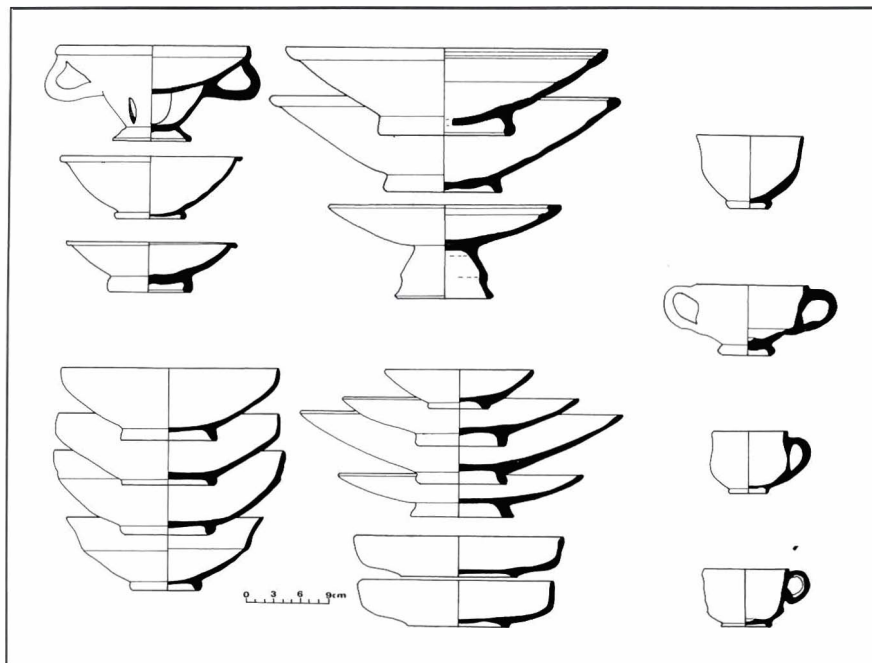


Ως προς τη μορφή τα επιτραπέζια εφυσωμένα σκεύη της μεσοβυζαντινής περιόδου, όπως δείχνει η μελέτη των ανασκαφικών ευρημάτων, συνεχίζουν στην πλειονότητά τους τα παλαιά σχήματα με κυρίαρχο αυτό του ρηχού πινακίου και της ημισφαιρικής κούπας, και τα δύο κατά κανόνα σε μεσαίο και μεγάλο μέγεθος (εικ. 5)<sup>9</sup>.

Ρηχά πινάκια και ημισφαιρικές κούπες ήταν και στη συντριπτική τους πλειονότητα τα εφυσωμένα αγγεία που είχε ως φόρτωμα το άτυχο πλοίο που ναυάγησε γύρω στα μέσα του 12ου αιώνα κοντά στο Πελαγονήσι των Βόρειων Σποράδων<sup>10</sup>. Το ίδιο συμβαίνει και ανάμεσα στα σκεύη που μετέφερε γύρω στις αρχές του 13ου αιώνα το πλοίο που ναυάγησε ανοικτά του Καστελλόριζου<sup>11</sup>.

Η ανάλυση και μελέτη των δύο αυτών κλειστών συνόλων δίνουν μια καλή εικόνα των επιτραπέζιων σκευών του δεύτερου μισού του 12ου και των αρχών του 13ου αιώνα επιβεβαιώνοντας την κυριαρχία του ρηχού πινακίου και της σχετικά βαθιάς κούπας, όπως επίσης τα μεγάλα μεγέθη, η διάμετρος του χείλους των οποίων κυμαίνεται γύρω στα 23-28 εκ. Τόσο η μορφή όσο και το μέγεθός τους επέτρεψαν να διατυπωθεί η γνώμη πως τα σκεύη αυτά εξακολούθησαν να εξυπηρετούν για την παράθεση των τροφών στο τραπέζι και όχι ως ατομικά σκεύη λήψης τροφής. Σε αυτό συνηγορεί και ο αριθμός των σκευών σε απεικονίσεις δείπνων και γευμάτων της





5. Αντιπροσωπευτικά σχήματα επιτραπέζιων πήλινων σκευών της μεσοβυζαντινής περιόδου.

εποχής που είναι δυσανάλογα μικρότερος από τους συνδαιτυμόνες, οι οποίοι σπεύδουν, απλώνοντας το χέρι, να πάρουν το μερίδιο τους από τα δύο ή τρία μεγάλα αγγεία που βρίσκονται στη μέση του τραπεζιού<sup>12</sup>.

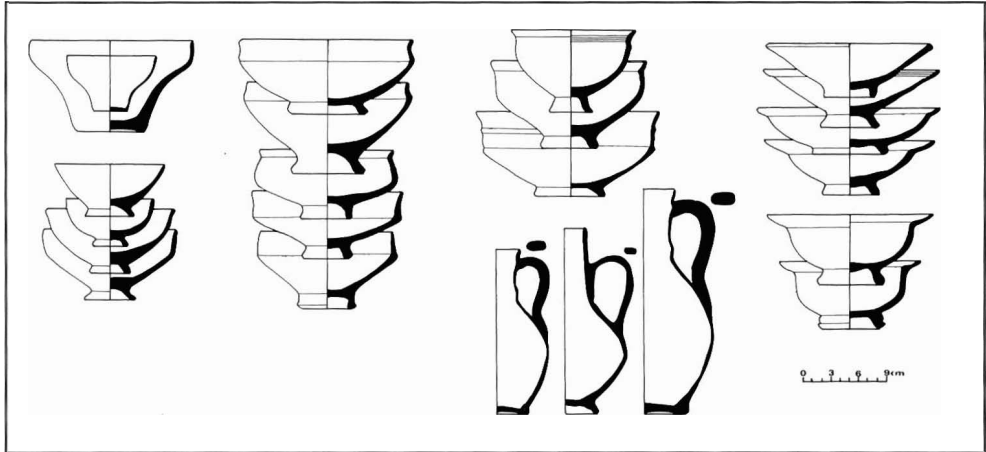
Εκτός όμως από τα πινάκια και τις κούπες, εμφανίζονται και καινούργια σχήματα, όπως τα *σαλτσάρια* (εικ. 6), που ήσαν αυτοθερμαινόμενα σκευή προορισμένα να κρατούν ζεστές στο τραπέζι σάλτσες από ζωικό λίπος, όπως τον περίφημο *γάρο*, σάλτσα καμωμένη κυρίως από αίμα ψαριών<sup>13</sup>. Εμφανίζονται, επίσης, σκευή στη μορφή του τσαγερού, κύπελλα και αγγεία με ψηλό πόδι και ανοικτό επίπεδο σώμα στη μορφή της φρουτιέρας<sup>14</sup>. Τα εξειδικευμένα αυτά σκευή υποδεικνύουν εξεζητημένο διαιτολόγιο και απαιτητικούς χρήστες.

Τα μετάλλια σκευή της μεσοβυζαντινής περιόδου που διασώθηκαν είναι σαφώς πολύ λιγότερα από τα αντίστοιχα της πρωτοβυζαντινής περιόδου και φυσικά ελάχιστα σε σύγκριση με τα κεραμικά, ωστόσο δίνουν κάποια εικόνα και επιβεβαιώνουν την ύπαρξη των πολύτιμων σκευών που μνημονεύουν οι πηγές. Τα περισσότερα σώθηκαν σε σκευοφυλάκια μονών ή εκκλησιών, κυρίως της Δύσης και ως βαρύτιμα αντικείμενα μετασκευάστηκαν, για να εξυπηρετήσουν ως εκκλησιαστικά σκευή<sup>15</sup>. Σπάνια αγγεία από δουλεμένο επιζωγραφισμένο γυαλί και διάλιθα χρυσά ή ασημένια δεσίματα που σώζονται σε εκκλησιαστικούς θησαυρούς<sup>16</sup>, αποτελούν μάρτυρες των πολυτελών σκευών που υπήρχαν στο Βυζάντιο.

Η πρόσφατη εμφάνιση εννέα αργυρών πινακίων, που τρία μεγάλα

6. Πήλινο εφναλωμένο σαλτσάριο με πόδι. 10ος αιώνας. Βρέθηκε στη Θήβα.





7. Αντιπροσωπευτικά σχήματα επιτραπέζιων πήλινων σκευών της υστεροβυζαντινής περιόδου.

ελληνικά Μουσεία, το Μουσείο Μπενάκη, το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών και το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη προτίθενται να αποκτήσουν, άλλαξε τελείως τον ορίζοντα των γνώσεών μας για τα σκεύη της μεσοβυζαντινής περιόδου και επιβεβαίωσε περίτρανα τη γενικά παραδεκτή άποψη, πως στοιχεία των χαμένων σήμερα μετάλλινων αντικειμένων πρέπει να αναζητηθούν στα κεραμικά σκεύη. Τα σχήματά τους, όπως αυτό του επίπεδου ή με όρθιο χείλος πινακίου, εντοπίζονται πανομοιότυπα σε κεραμικά σκεύη<sup>17</sup>.

Χαρακτηριστικά των πήλινων εφυαλωμένων σκευών της μεσοβυζαντινής περιόδου δηλώνουν τυποποιημένη μεγάλη παραγωγή, η οποία, ωστόσο, δεν παρουσιάζει στοιχεία μαζικής παραγωγής και δεν της λείπει η έμπνευση και η πρωτοτυπία. Πρέπει να αποτελούσαν παραγωγή μεγάλων οργανωμένων εργαστηρίων, τα προϊόντα των οποίων έφθαναν στους τόπους προορισμού τους διανύοντας μεγάλες αποστάσεις<sup>18</sup>. Τα δύο μεγάλα ναυάγια, στις Βόρειες Σποράδες και στο Καστελλόριζο, υποδεικνύουν πως η διά θαλάσσης μεταφορά ήταν τουλάχιστον διαδεδομένη αν όχι η επικρατέστερη.

Πιο πάνω έγινε λόγος για κάποια πολύτιμα σκεύη από γυαλί, όμως για τα γυάλινα καθημερινά σκεύη της μεσοβυζαντινής περιόδου τα ανασκαφικά δεδομένα δεν είναι καθόλου διαφωτιστικά και οι πληροφορίες που προσφέρουν μηδαμινές. Η παραγωγή, η εμπορία και η διακίνηση γυάλινων σκευών στο Βυζάντιο μετά το τέλος του αρχαίου κόσμου είναι θέμα που χρήζει συστηματικής έρευνας και μελέτης<sup>19</sup>.

Η συστηματική μελέτη των αρχαιολογικών ευρημάτων επέτρεψε την επισήμανση κάποιων αλλαγών που υφίστανται τα επιτραπέζια σκεύη και οι οποίες εμφανίζονται στις αρχές του 13ου αιώνα. Το ποσοστό των εφυαλωμένων σκευών αυξάνεται, ενώ το μέγεθός τους μικραίνει και από άποψη μορφής γίνονται πιο βαθιά (εικ. 7). Συγκεκριμένα, στη συντριπτική τους πλειονότητα είναι ημισφαιρικές κούπες μέσης διαμέτρου 13-16 εκ. σε



8. Απεικόνιση επιτραπέζιων σκευών. Τοιχογραφία. 14ος αιώνας. Κύπρος, Πελέντρι, ναός Τιμίου Σταυρού.

αντίθεση με τα πινάκια και τις κούπες της προηγούμενης περιόδου που, όπως σημειώθηκε, είχαν μέση διάμετρο χείλους τα μεν πινάκια 23-27 εκ., οι δε κούπες 27-28 εκ. Το βαθύ σχήμα των αγγείων της υστεροβυζαντινής περιόδου οδηγεί στην άποψη πως χρησιμοποιούνταν ως σκεύη για υδαρή φαγητά, ενώ το μικρό τους μέγεθος υποδεικνύει ατομική χρήση. Δυστυχώς, οι πληροφορίες που μπορούμε να αντλήσουμε από απεικονίσεις συμποσίων αυτής της εποχής δεν είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικές, αντίθετα είναι εν μέρει αντιφατικές. Σε κάποιες από αυτές εξακολουθούν να εικονίζονται λίγα σκεύη, ενώ σε άλλες περισσότερα<sup>20</sup>. Γενικά, τα σκεύη στο τραπέζι αυξάνονται σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, αν και η αντιστοιχία μεταξύ του αριθμού των συνδαιτυμόνων και του αριθμού των σκευών συνεχίζει να μην είναι ικανοποιητική (εικ. 8).

Οι αλλαγές που επισημάνθηκαν, δηλαδή το μικρότερο μέγεθος και η μορφή του βαθύτερου σκεύους, πρέπει να σημαίνουν αλλαγή στο διατολόγιο των Βυζαντινών. Η αλλαγή αυτή πρέπει να συσχετισθεί με δύο παράγοντες, την επίδραση του δυτικού διατολογίου μετά τη λατινική κατάκτηση και τις οικονομικές συνθήκες που ανάγκασαν τον πληθυσμό να στραφεί σε φθηνότερο διατολόγιο με ζωμούς και σούπες<sup>21</sup>.

Τα μετάλλινα και μάλιστα τα πολύτιμα σκεύη είναι λιγοστά, αυτό τουλάχιστον δηλώνει η μελέτη των ευρημάτων<sup>22</sup>. Έλλειψη πολύτιμων σκευών ακόμη και από το αυτοκρατορικό τραπέζι μαρτυρεί ο Νικηφόρος Γρηγοράς για τα μέσα του 14ου αιώνα. Συγκεκριμένα, ο ιστορικός περιγράφοντας τους εορτασμούς που έλαβαν χώρα στο αυτοκρατορικό παλάτι με την ευκαιρία της στέψης του Ιωάννη ΣΤ' σημειώνει: *Τοσαύτη δὲ πηνία κατείχετο*

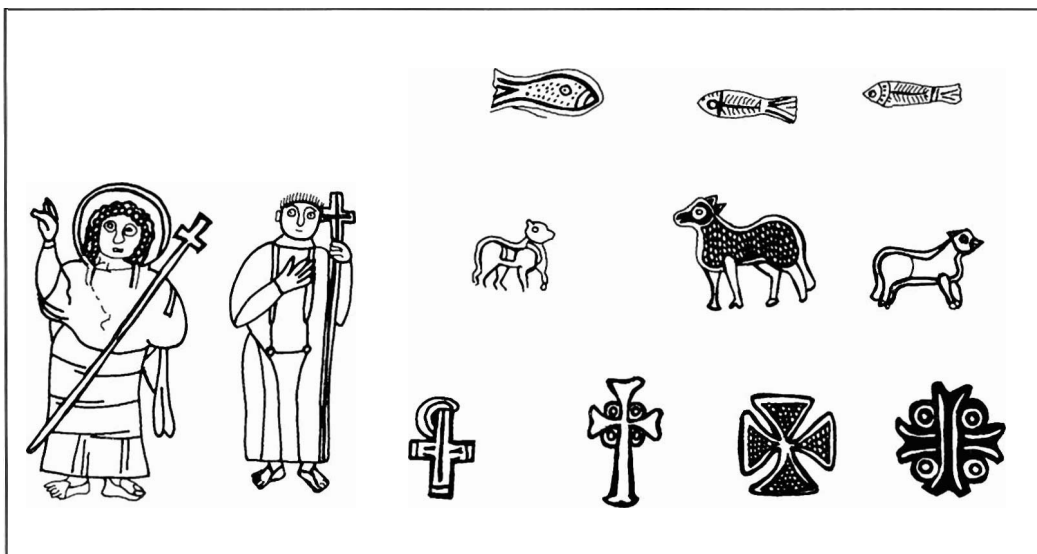


τὰ βασιλεία τριηκᾶτα, ὡς ἰσὺν τῶν τρυβλίων καὶ ἐκπαμάτων ἐκεῖ χρυσοῦν ἢ ἀργυροῦν· ἀλλ' ἓνα μὲν καπιτέρνα, τὰ δ' ἄλλα πάντα κεραμεῖα καὶ ὀστράκινα<sup>23</sup>.

### Διακόσμηση

Στη μελέτη ενός επιτραπέζιου σκεύους, εκτός από τη διερεύνηση των αναγκών που αυτό εξυπηρέτησε ως σχήμα-μορφή και μέγεθος, η εξέταση της διακόσμησής του είναι εκείνη που επιτρέπει την προσέγγιση θεμάτων αισθητικής, επιλογών και προτιμήσεων. Από την εξέταση του θέματος διαχρονικά μπορούν να διαπιστωθούν συνέχειες και ασυνέχειες και να επισημανθούν τομές και παράγοντες που συνέβαλαν στις όποιες αλλαγές. Τα επιτραπέζια σκεύη της πρωτοβυζαντινής περιόδου, όπως σημειώθηκε πιο πάνω, αποτελούν από άποψη σχημάτων και μορφής συνέχεια των ρωμαϊκών. Στον τομέα, ωστόσο, της διακόσμησης η εικόνα είναι εντελώς διαφορετική. Η εξάπλωση του χριστιανισμού δεν φαίνεται να επέφερε τροποποιήσεις στο σχήμα και τη μορφή των σκευών, γιατί δεν άλλαξαν οι διατροφικές συνήθειες. Στη διακόσμηση, όμως, οι διαφοροποιήσεις και ένα νέο θεματολόγιο είναι εμφανή και αναμφισβήτητα. Στα διακοσμητικά θέματα εμφανίζονται χριστιανικά σύμβολα, κυρίως σταυροί και άλλα (εικ. 9). Εμφανίζονται, επιπλέον, θρησκευτικού περιεχομένου απεικονίσεις, όπως σκηνές από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη<sup>24</sup>. Τα χριστιανικά αυτά θέματα δεν φαίνεται να δηλώνουν αποκλειστικά λατρευτική χρήση των σκευών τα οποία διακοσμούν. Πίσω από τα θρησκευτικά αυτά σύμβολα πρέπει να κρύβεται η ανάγκη των χριστιανών των πρώτων αιώνων για επίκληση της θείας παρουσίας και προστασίας στο σπιτικό τους<sup>25</sup>. Αυτό φαίνεται να ισχύει τόσο για τα πολύτιμα μετά-

9. Διακοσμητικά θέματα χριστιανικού περιεχομένου από επιτραπέζια πήλινα σκεύη της πρωτοβυζαντινής περιόδου (κατά J. Hayes).



λινα αντικείμενα (εικ. 10) όσο και για τα πήλινα<sup>26</sup>. Ως προς τις περιπτώσεις σκευών που εξακολούθησαν να έχουν παραστάσεις εμπνευσμένες από τον παγανιστικό κόσμο, είτε πρέπει να γίνει αποδεκτό ότι ανήκαν σε ειδωλολάτρες ή ότι πρόκειται για παραστάσεις που ήσαν ανεκτές στο χριστιανικό κόσμο. Πρόκειται, μάλλον, για παραστάσεις που ένα μορφωμένο και εκλεπτυσμένο ως προς τις προτιμήσεις κοινό εκτιμούσε και για απεικονίσεις εμπνευσμένες από διηγήσεις κατορθωμάτων ιδιαίτερα αγαπητών ηρώων όπως ο Ηρακλής, η ειδωλολατρική προέλευση των οποίων δεν ενοχλούσε (εικ. 11)<sup>27</sup>.

Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο και κυρίως από τον 11ο αιώνα και μετά, στον τομέα των κοινών πήλινων επιτραπέζιων σκευών, όπως σημειώθηκε πιο πάνω, η καθιέρωση της πρακτικής της εφυάλωσης επέφερε ριζική αλλαγή. Η εφυάλωση, πέραν του πρωταρχικού της ρόλου που ήταν να καταστήσει το πορώδες σώμα του κεραμικού αδιάβροχο, εξελίχθηκε σε καθοριστικό παράγοντα της αισθητικής εμφάνισης του επιτραπέζιου βυζαντινού σκεύους. Η όψη τους και η εικόνα που έδιναν απομακρύνεται από το σκουρόχρωμο του πηλού και αποκτά φωτεινά χρώματα, καθώς μαζί με την εφυάλωση υιοθετείται από τον 11ο αιώνα η συνήθεια της επένδυσης του γυμνού πηλού με ανοιχτόχρωμο επίχρισμα πριν από την τοποθέτηση του διάφανου υαλώματος<sup>28</sup>. Μαζί με την καθιέρωση και την εξάπλωση της πρακτικής της εφυάλωσης εξελίσσεται και η διακόσμηση που τη συνοδεύει. Αναπτύσσονται διάφορα είδη διακόσμησης, όπως η γραπτή, η ανάγλυφη και η εγχάρκτη.

Μορφή γραπτής διακόσμησης είναι η *πολύχρωμη* (polychrome), η οποία χρησιμοποιεί υαλώδη χρώματα, όπως πράσινο, κυανό, κίτρινο, κόκκινο αλλά και μαύρο, κυρίως για τα περιγράμματα. Η πολύχρωμη διακόσμηση εφαρμόστηκε σε αγγεία με άσπρο ή ασπριδερό πηλό, αγγεία που είναι γενικά παραδεκτό πως είχαν τόπο κατασκευής την Κωνσταντινούπολη, και ανέδειξε τις αισθητικές δυνατότητες του πήλινου σκεύους (εικ. 12)<sup>29</sup>.

Μια άλλη μορφή γραπτής διακόσμησης είναι αυτή που ως ζωγραφικό υλικό χρησιμοποιεί το επίχρισμα, γνωστό στη μαστορική γλώσσα των κεραμείων ως μπαντανάς ή αστάρι. Η *γραπτή δι' επίχρισματος* (slip-painted) διακόσμηση γινόταν με τη βοήθεια πινέλου ή ενός εργαλείου με ρύγχος, απ' όπου έρεε το επίχρισμα. Με δεξιοτεχνία ο τεχνίτης μπορούσε να κατευθύνει τη ροή για την απόδοση του διακόσμου που είχε κατά κανόνα τη μορφή σπειροειδών ή ελικοειδών μοτίβων. Κάτω από το επενδυτικό υάλωμα οι ασπριδερές γραμμές του διακόσμου αποκτούσαν το χρώ-



10. Ασμημένο πινάκιο με σταυρό. 6ος αιώνας. Από τη Μυτιλήνη. Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών.



11. Σχέδιο ανάγλυφης παράστασης Ηρακλή σε πήλινο πινάκιο. 4ος Romisch-Germanischen Zentralmuseums.



12. Μικρή εφυαλωμένη κόπυα με γραπτό πολύχρωμο διάκοσμο. Τέλη 10ου αιώνα. Από την Κωνσταντινούπολη. Μουσείο Μπενάκη.



13. Εφραλωμένο πινάκιο με «γραπτό δι' επιχρίσματος» διάκοσμο. Τέλη 12ου αιώνα. Βρέθηκε στη Σύναξη Μαρώνειας, Θράκη.



14. Εφραλωμένο πινάκιο με ανάγλυφο διάκοσμο. 12ος αιώνας. Βρέθηκε στην Κόρινθο. Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο.

15. Εφραλωμένο πινάκιο με λεπτεγγράκτη παράσταση λιονταριού που σπαράζει γαζέλα. Δεύτερο μισό 12ου αιώνα. Ναυάγιο Αλοννήσου - Πελαγονήσου.

μα της εφράλωσης και προβάλλονταν έτσι πάνω στο σκουρόχρωμο κόκκινο πηλό (εικ. 13)<sup>30</sup>.

Με την εφράλωση και το επίχρισμα τα πήλινα σκεύη απέκτησαν τη δυνατότητα να μιμηθούν καλύτερα και πιο πειστικά την όψη των πολύτιμων μετάλλινων σκευών, διαχρονικό αίτημα των από ταπεινά υλικά καμωμένων αντικειμένων έναντι των αντίστοιχων από πολύτιμα.

Η ανάγλυφη διακόσμηση για παράδειγμα, καμωμένη με σφραγίδα ή μήτρα η οποία συνδέεται με την κωνσταντινοπολίτικη κεραμική με άσπρο πηλό (εικ. 14)<sup>31</sup>, πρέπει να ακολουθεί μετάλλινα πρότυπα και να μιμείται το αποτέλεσμα που δίνει η σφυρήλατη ανάγλυφη διακόσμηση (geroussé) των μετάλλινων σκευών<sup>32</sup>. Γεωμετρικά μοτίβα, θέματα από το φυτικό και το ζωικό κόσμο και πιο σπάνια ανθρώπινες μορφές εμφανίζονται ανάγλυφες, εκτός εξαιρέσεων, στον πυθμένα των πήλινων αγγείων κάτω από πράσινη ή κίτρινη εφράλωση<sup>33</sup>.

Η εξάπλωση και καθιέρωση της εγγράκτης διακόσμησης (sgraffito)<sup>34</sup> προσέφερε ίσως περισσότερο από κάθε άλλο είδος τη δυνατότητα μεταφοράς στον πηλό στοιχείων του διακόσμου στο μέταλλο. Με τη χάραξη του ασπριδερού επενδυτικού επιχρίσματος εύκολα μπορούσαν να μεταφερθούν στο πήλινο σκεύος όχι μόνον τα φυτικά ή γεωμετρικά μοτίβα, αλλά και εικονιστικά θέματα με ζώα και ανθρώπινες μορφές (εικ. 15-17).

Εκπληκτικές είναι οι ομοιότητες που παρουσιάζει η εγγράκτη διακόσμηση εφραλωμένων κεραμικών της μεσοβυζαντινής περιόδου ως προς τα διακοσμητικά θέματα, αλλά και την απόδοση, με τα εννέα αργυρά πινάκια που αναφέρθηκαν πιο πάνω<sup>35</sup>. Επίσης, ομοιότητες παρατηρούνται στο θεματολόγιο αλλά και στην απόδοση λεπτομερειών, όπως για παράδειγμα ο στικτός ή φολιδωτός κάμπος των παραστάσεων και η μορφή του φυτικού διακόσμου γύρω από τις μορφές. Παρόμοια στοιχεία εντοπίζονται στα πινάκια από το θησαυρό του Izgirli<sup>36</sup>, καθώς επίσης σε ασημένια σκεύη που βρίσκονται στις συλλογές του Hermitage, όπως το ασημένιο καπάκι με



απεικονίσεις διαφόρων ζώων και πουλιών, ακροβατών, μουσικών και χορευτών που κοσμούν την κυρτή επιφάνειά του, εντεταγμένων σε μετάλλια που δημιουργεί ανακαμπτόμενος βλαστός<sup>37</sup>.

Συμπερασματικά, ως προς το θεματολόγιο διακόσμησης των μεσοβυζαντινών σκευών μπορούν να σημειωθούν τα εξής: Οι θρησκευτικές νύξεις και τα θρησκευτικά μοτίβα είναι περιορισμένα. Η χριστιανική θρησκεία έχει καθιερωθεί. Η παρουσία του θείου και η θεία προστασία στο βυζαντινό σπίτι εξασφαλίζονται με άλλα μέσα: εικόνες, εικονίδια, φυ-



λακτά κ.ά. Τα σκεύη αποδεσμεύονται από το χριστιανικό-θρησκευτικό περιεχόμενο του θεματολογίου τους.

Τα διακοσμητικά θέματα των μεσοβυζαντινών σκευών περιλαμβάνουν μεγάλο αριθμό ζώων και πουλιών σε διάφορους συνδυασμούς και συμπλέγματα, αλλά και ανθρώπινες μορφές, συχνά αρματωμένους πολεμιστές και κυνηγούς. Είναι πιθανό να απεικονίζουν ήρωες διαδεδομένων την εποχή αυτή διηγήσεων, όπως είναι οι ήρωες του ακριτικού κύκλου<sup>38</sup>. Απεικονίζονται, ακόμη, μυθικά τέρατα, όπως γρύπες, σφίγγες κ.ά.<sup>39</sup>. Ανάμεσα στα διακοσμητικά μοτίβα εμφανίζονται, επίσης, συχνά ταινίες με κουφικό διάκοσμο<sup>40</sup>.

Οι σχέσεις του θεματολογίου των σκευών της μεσοβυζαντινής περιόδου με τον Ισλαμικό κόσμο<sup>41</sup>, αλλά και με την αρχαιοελληνική παράδοση<sup>42</sup> υπήρξαν αντικείμενο επανειλημμένων δημοσιεύσεων και συζητήσεων.

Η διακόσμηση και εν γένει η εμφάνιση των πήλινων σκευών παρουσιάζει ποικιλία και θέματα αποδομένα κυρίως με την τεχνική της χάραξης στις διάφορες μορφές της, από τα απλά λεπτεγχάρακτα (εικ. 15) έως τα αδρεγχάρακτα (εικ. 16) και τα εξεζητημένα επιπεδόγλυφα<sup>43</sup>, στα οποία η παράσταση προβάλλεται πάνω στο σκουροκόκκινο πηλό μετά την αφαίρεση του επιχρίσματος (εικ. 17).

Στον υστεροβυζαντινό κόσμο τα αναρίθμητα εφυαλωμένα κεραμικά που ανευρίσκονται στις ανασκαφές, μαρτυρούν τη μεγάλη διάδοσή τους και επιβεβαιώνουν τη μαζική παραγωγή που φανερώνει η κατασκευή τους και αντανακλά η διακόσμησή τους. Αποτελούν προϊόντα τοπικών περιφερειακών εργαστηρίων που δραστηριοποιούνται την εποχή αυτή, διαμορφώνοντας παραγωγή με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά<sup>44</sup>. Αξίζει να σημειωθεί πως η μαζική παραγωγή δεν αποβαίνει κατ'ανάγκη ενάντια στην ποιότητα των προϊόντων τους.

Τα πήλινα αγγεία της υστεροβυζαντινής περιόδου έχουν απομακρυνθεί από τα μετάλλινα πρότυπά τους τα οποία, αν πιστέψουμε τις πηγές, δεν υπάρχουν ούτε στο αυτοκρατορικό τραπέζι<sup>45</sup>. Η όψη τους γίνεται πολύχρωμη, καθώς τα περισσότερα εργαστήρια υιοθετούν μέσα στο 13ο αιώνα το χρωματικό εμπλουτισμό της διακόσμησης. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιούνται οξειδία μετάλλων, εκτός εξαιρέσεων, του σιδήρου και του χαλκού που παράγουν αποχρώσεις του καφεκίτρινου και του πράσινου. Τοποθετούνται κατά πινελιές χωριστά ή μαζί στο ίδιο αγγείο ποικίλλοντας το εγχάρακτο θέμα. Η πολύχρωμη εντύπωση που δίνουν τα υστεροβυζαντινά κεραμικά σκεύη βρίσκεται μακριά από τη μονοχρωμία των σκευών της μεσοβυζαντινής περιόδου και την αντίστοιχη των μετάλλινων (εικ. 18-19)<sup>46</sup>.



16. Εφυαλωμένο πινάκιο με αδρεγχάρακτη απεικόνιση λιού. Τέλη 12ου αιώνα. Βρέθηκε στη Χαλκιδική.



17. Εφυαλωμένο πινάκιο με επιπεδόγλυφη παράσταση δρακοντομαχίας. Τέλη 12ου - αρχές 13ου αιώνα. Βρέθηκε στη Θήβα.

18. Υστεροβυζαντινά εφωλωμένα επιτραπέζια σκεύη με εγχάρακτο διάκοσμο.



19. Εφωλωμένη κούπα με εγχάρακτο διάκοσμο εμπλουτισμένο με καφεκίτρινο και πράσινο χρώμα. Τέλη 13ου-14ου αιώνας. Από τις Σέρρες.



Ως προς το θεματολόγιο τα σκεύη της υστεροβυζαντινής περιόδου παρουσιάζουν κάποια τυποποίηση. Οι αφηγηματικές απεικονίσεις εκλείπουν, οι ανθρωπίνες μορφές είναι λιγοστές και οι απεικονίσεις από το ζωικό κόσμο, κυρίως πουλιά, γίνονται διακοσμητικές. Τα γεωμετρικά μοτίβα σε άπειρους συνδυασμούς κυριαρχούν και δίνουν το χαρακτήρα σ' ένα θεματολόγιο, που η φιλοδοξία του, κατά κανόνα, σταματά στην εκπλήρωση του διακοσμητικού προορισμού του, ενώ οι συμβολισμοί πίσω από αυτά φαντάζουν αμφίβολοι ή τουλάχιστον μακρινή ανάμνηση<sup>47</sup>.

Με τα επιτραπέζια σχετίζεται ένα είδος σκευών που θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν «σκεύη επίδειξης». Σκεύη που, χωρίς να αποκλείεται η επιτραπέζια χρήση τους, εξαιτίας του εντυπωσιακού διακόσμου τους αλλά κυρίως εξαιτίας του πολύτιμου υλικού από το οποίο ήταν καμωμένα, προσέδιδαν κύρος οικονομικό και κοινωνικό στον κάτοχό τους. Ήσαν σκεύη που πρέπει να χρησιμοποιούν στη διακόσμηση του βυζαντινού σπιτιού και βρίσκονταν

αραδιασμένα σε ράφια ή κρεμασμένα στους τοίχους προς τέρψιν των οφθαλμών ενοίκων και επισκεπτών.

#### ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μετά τη σύντομη αυτή εξέταση των επιτραπέζιων σκευών του βυζαντινού κόσμου, που έγινε λαμβάνοντας υπόψη σχεδόν αποκλειστικά τα ίδια τα αντικείμενα, μπορούν να διατυπωθούν συνοπτικά κάποιες παρατηρήσεις.

Τα σχήματα και η μορφή των επιτραπέζιων σκευών κατά την πρωτοβυζαντινή, αλλά και τη μεσοβυζαντινή περίοδο εξακολουθούν να εξυπηρετούν ανάγκες παράθεσης των φαγητών στο τραπέζι και έχουν το μέγεθος σκευών για κοινή και όχι ατομική χρήση. Αντίθετα, κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο τα επιτραπέζια σκεύη αλλάζουν και γίνονται μικρότερα και πιο βαθιά, πράγμα που υποδεικνύει αλλαγή του διαιτολογίου με πιο υδαρή φαγητά και πολύ πιθανόν ατομική χρήση.

Οι συνέχειες και οι αλλαγές που παρατηρούνται ως προς το σχήμα δεν συμπίπτουν με τις αλλαγές στον τομέα της διακόσμησης, όπου κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, με την επικράτηση του χριστιανισμού εμφανίζεται μεγάλος αριθμός χριστιανικών θεμάτων και συμβόλων.

Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, η υιοθέτηση της πρακτικής της εφυάλωσης σημειώνει ριζική αλλαγή στην όψη του πήλινου επιτραπέζιου σκεύους, αναβαθμίζει την ποιότητά του και του δίνει τη δυνατότητα να μιμηθεί τη διακόσμηση των μετάλλινων σκευών. Διαφορετική είναι η πορεία της διακόσμησης του επιτραπέζιου σκεύους κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο. Η μαζική παραγωγή που επέφερε η λειτουργία πολλών τοπικών εργαστηρίων και οι οικονομικές συνθήκες που επικρατούν έδωσαν στο κεραμικό σκεύος τη δυνατότητα να αναπτύξει διακόσμηση με δικό της χαρακτήρα και να απομακρυνθεί από τα μέταλλινα πρότυπα.

Κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο μαζί με τη μαζική παραγωγή η αγοραστική αξία των εφυαλωμένων σκευών φαίνεται να μειώνεται. Αυτό τουλάχιστον δηλώνει η αύξηση των ευρημάτων σε εφυαλωμένη κεραμική στις ανασκαφές υστεροβυζαντινών στρωμάτων. Την άποψη αυτή συνεπικουρεί η μείωση των αγγείων, στα οποία παρατηρούνται τρύπες συνένωσης με ελάσματα στην ίδια αυτή περίοδο (εικ. 13). Η πρακτική αυτή που έδινε συνέχεια στη χρήση των σκευών, έστω και περιορισμένη μόνο για ξηρές τροφές, εμφανίζεται αραιότερα μετά το 13ο αιώνα και ίσως υποδεικνύει πως το κόστος παραγωγής και η τιμή των εφυαλωμένων σκευών μειώθηκε και, συνεπώς, η απόκτηση και κατοχή τους έγινε προσιτή σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα<sup>48</sup>.

Οι συστηματικές και προσεκτικές ανασκαφές σε συνδυασμό με το συνεχώς αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη βυζαντινή καθημερινή ζωή είναι βέβαιο πως θα προσφέρουν στο μέλλον το απαραίτητο εκείνο υλικό που θα εμπλουτίσει τις πληροφορίες για τα οικιακά σκεύη στο Βυζάντιο γενικά και τα επιτραπέζια ειδικότερα. Θα επιτρέψει να καταγραφούν δια-



κρίσεις ανάμεσα στα σκεύη που χρησιμοποιούσαν διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και θα υποκινήσει συζήτηση για τις διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα σκεύη που χρησιμοποιούσε ο πληθυσμός των πόλεων και ο πληθυσμός της υπαίθρου στην προσπάθεια ανίχνευσης του τρόπου και του είδους διατροφής των Βυζαντινών<sup>49</sup>.

## ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

<sup>1</sup> Γενικά για τα πήλινα σκεύη της πρωτοβυζαντινής περιόδου, βλ. J.W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London 1972· ο ίδιος, *A Supplementum to Late Roman Pottery*, London 1980· Συζήτηση - Στρογγυλή Τράπεζα. Από τη Ρώμη στο Βυζάντιο, από το Φοσάτ στην Κόρδοβα: Εξέλιξη της φυσιογνωμίας των κεραμικών στη Μεσόγειο (5ος-9ος αιώνας), Gabrielle Démians d'Archimbaud, J.-P. Sodini, J. Hayes, Pl. Petridis, P. Reynolds, Alexandra Uscatescu, R.-P. Gayraud, M. Bonifay, A. Louhichi, Lucy Vallauri, Lidia Paroli (επιμ. M. Bonifay), *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Θεσσαλονίκη, 11-16 Οκτωβρίου 1999*, Πρακτικά, επιμ. Χ. Μπακιρτζής, Αθήνα 2003, 525-593 και ειδικότερα Finewares, 533, 535-538.

<sup>2</sup> L. Matzulewisch, *Byzantinische Antike: Studien auf Grund der Silbergefäße der Ermitage* [Archäologische Mitteilungen aus russischen Sammlungen 2], Berlin - Leipzig 1929. M.C. Ross, *Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*, τ. 1, Metalwork, Ceramics, Glass, Glyptics, Paintings, Washington, D.C. 1962. Marlia Mundell Mango, *Silver from Early Byzantium. The Kaper Koraon and Related Treasures*, Walter Art Gallery, Baltimore, Maryland 1986.

<sup>3</sup> Clasina Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Groningen - Djakarta 1957, 112-163. D.B. Harden, *Ancient Glass*, III: Post Roman, *AJ* 128 (1971), 78-117. J.P. Sodini, *L'artisanat urbain à l'époque paléochrétienne*, *Ktéma* 4 (1979), 71-119, ειδ. 92-94.

<sup>4</sup> Eunice Dauterman-Maguire - H. Maguire - Maggie J. Duncan-Flowers, *Art and Holy Power in Early Christian House*, Urbana -

Chicago 1989, 109-110. Katherine M.D. Dunbabin, *Wine and Water at the Roman convivium*, *JRA* 6 (1993), 116-141.

<sup>5</sup> *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο*, Κατάλογος έκθεσης, επιμ. Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Αθήνα 2002, αριθ. κατ. 331.

<sup>6</sup> Ο.π., αριθ. κατ. 387-388.

<sup>7</sup> Ο.π., αριθ. κατ. 334-335, 345-346, 348-350.

<sup>8</sup> J.W. Hayes, *Excavations at Saraghane in Istanbul*, II: *The Pottery*, Princeton 1992, 9, 14. G.D.R. Sanders, *New Relative and Absolute Chronologies for 9th to 13th Century Glazed Wares at Corinth: Methodology and Social Conclusions*, στο: *Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes im Mittelalter*, επιμ. K. Belke - F. Hild - J. Koder - P. Soustal, Wien 2000, 163-166. Ο ίδιος, *Recent Developments in the Chronology of Byzantine Corinth*, *Corinth XX, The Centenary 1896-1996*, επιμ. Ch.K. Williams II - Nancy Bookidis, Princeton 2003, 390-395.

<sup>9</sup> Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Εργαστήρια εφραλωμένης κεραμικής στο βυζαντινό κόσμο, 7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου*, ό.π. (σημ. 1), 63, εικ. 12. Joanita Vroom, *After Antiquity. Ceramics and Society in the Aegean from the 7th to the 20th Century A.C. A Case Study from Boeotia, Central Greece* [Archaeological Studies, Leiden University], Leiden 2003, 238.

<sup>10</sup> Χ. Κριτζάς, *Τὸ βυζαντινὸν ναυάγιον Πελαγονήσου Ἀλοννήσου*, *AAA* IV (1971), 176-182.

<sup>11</sup> Γ. Φιλοθέου - Μαρία Μιχαηλίδου, *Βυζαντινά πινάκια από το φορτίο ναυαγισμένου πλοίου κοντά στο Καστελλόριζο*,

ΑΔ 41 (1986), Μελέτες, 271-329.

<sup>12</sup> Vroom, ό.π., 313-321, όπου εκτενής συζήτηση για τις απεικονίσεις σκευών.

<sup>13</sup> Χ. Μπακιρτζής, *Βυζαντινά τσονκαλόλαγγνα. Συμβολή στη μελέτη ονομασιών, σχημάτων και χρήσεων πυρίμαχων μαγειρικών σκευών, μεταφορικών και αποθηκευτικών δοχείων*, Αθήνα 1989, 55-65.

<sup>14</sup> Hayes, ό.π. (σημ. 8), 21-29.

<sup>15</sup> Ioli Kalavrezou, *Luxury Objects, στο: Glory of Byzantium, Art and Culture in the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261*, επιμ. Helen C. Evans - W.D. Wixom, The Metropolitan Museum of Art, New York 1997, 219-223.

<sup>16</sup> *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, ό.π. (σημ. 5), αριθ. κατ. 351-353

<sup>17</sup> Anna Ballian - Anastasia Drandaki, *A Middle Byzantine Silver Treasure, Μουσείο Μπενάκη* 3 (2003), 47-80 και ειδ. 47-50.

<sup>18</sup> Παπανικόλα-Μπακιρτζή, ό.π. (σημ. 9), 63-64.

<sup>19</sup> Véronique François - J.-M. Spieser, *Pottery and Glass in Byzantium, The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century*, επιμ. Angeliki E. Laiou, τ. 2 [Dumbarton Oaks Research Library and Collection], Washington, D.C. 2002, 593-609 και ειδ. 593-598.

<sup>20</sup> Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Επιτραπέζια και μαγειρικά σκεύη από τη μεσαιωνική Κύπρο*, Ίδρυμα Α.Γ. Λεβέντης, Ετήσια διάλεξη, Λεβέντειο Δημοτικό Μουσείο Λευκωσίας, 4 Νοεμβρίου 1998, Λευκωσία 1999, 3. Vroom, ό.π. (σημ. 9), 303-334, όπου εκτενής συζήτηση για τις απεικονίσεις επιτραπέζιων σκευών.

<sup>21</sup> *Βυζαντινά εφναλωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγγράκιων*, επιμ. Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Αθήνα 1999, 21. Joanita Vroom, *Byzantine Garlic and Turkish Delight. Dining Habits and Cultural Change in Central Greece from Byzantine to Ottoman Times, Archaeological Dialogues*, 7, τχ. 2 (2000), 199-204. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, ό.π. (σημ. 9), 63-64, εικ. 13. Vroom, ό.π. (σημ. 9), 238.

<sup>22</sup> Σπάνιο δείγμα μετάλλινου σκεύους του 14ου αιώνα, βλ. *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, ό.π. (σημ. 5), αριθ. κατ. 354.

<sup>23</sup> Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστο-*

*ρία*, XVII, έκδ. L. Schopen [CB II], Bonn 1830, 788. 15-18.

<sup>24</sup> Hayes, *Late Roman Pottery*, ό.π. (σημ. 1), εικ. 51, 54-57, 78-79.

<sup>25</sup> Dauterman - Maguire - Maguire - Duncan-Flowers, ό.π. (σημ. 4), 16-33.

<sup>26</sup> *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, ό.π. (σημ. 5), αριθ. κατ. 338-339, 342.

<sup>27</sup> K. Weitzmann (επιμ.), *Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century: Catalogue of the Exhibition at the Metropolitan Museum of Art*, November 19, 1977, through February 12, 1978, Metropolitan Museum of Art, New York 1979, 158-168. G.M.A. Hanfmann, *The Continuity of Classical Art: Culture, Myth, and Faith, Age of Spirituality: A Symposium*, επιμ. W. Weitzmann, The Metropolitan Museum of Art, in association with Princeton University Press, New York 1980, 75-99.

<sup>28</sup> Sanders, *New Relative and Absolute Chronologies...*, ό.π. (σημ. 8), 166. Ο ίδιος, *Recent Developments...*, ό.π. (σημ. 8), 394.

<sup>29</sup> Hayes, ό.π. (σημ. 8), 35-37 G.D.R. Sanders, *Byzantine Polychrome Pottery, Mosaic. Festschrift for A.H.S. Megaw*, επιμ. Judith Herrin - Margaret Mullet - Catherine Otten-Froux, *BSA, Suppl.* 2002, 89-104.

<sup>30</sup> Εκτενής συζήτηση των γραπτών δι' επιχρίσματος αγγείων, βλ. Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Μεσαιωνική εφναλωμένη κεραμική της Κύπρου. Τα εργαστήρια Πάφου και Λαπήθου*, Θεσσαλονίκη 1996, 45-47.

<sup>31</sup> Hayes, ό.π. (σημ. 8), 18-29.

<sup>32</sup> Αντιπροσωπευτικό δείγμα μετάλλινου σκεύους διακοσμημένου με την τεχνική geroussé αποτελεί η ασημένια κούπα από το Βεριοζονο στο Hermitage, βλ. V.P. Darkevich, *Svetskoe iskusstvo Vizantinií, Proizvoedeniia vizantiniisk Khudozh remesla v. Vost. Europe X-XIII v.*, Moskow 1975.

<sup>33</sup> Ch. Morgan, *Corinth XI, The Byzantine Pottery*, Cambridge, Mass. 1942, αριθ. κατ. 68-146, πίν. iv, v. Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή - Φωφώ Μαυρικού - Χ. Μπακιρτζής, *Βυζαντινή κεραμική στο Μουσείο Μπενάκη*, Αθήνα 1999, αριθ. κατ. 50-71.

<sup>34</sup> Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Βυζαντινή εγγάρακτη κεραμική, Βυζαντινά*

εφυαλωμένα κεραμικά, ό.π. (σημ. 21), 17-24. Για τη χρονολόγηση των διαφόρων ομάδων της εγχάρακτης εφυαλωμένης κεραμικής, βλ. Sanders, *Recent Developments...*, ό.π. (σημ. 8).

<sup>35</sup> Ballian - Drandaki, ό.π. (σημ. 17), 50-51. Eunice Dauterman-Maguire - H. Maguire, *Byzantine Pottery in the History of Art*, στο: Demetra Papanikola-Bakirtzis - Eunice Dauterman-Maguire - H. Maguire, *Ceramic Art from Byzantine Serres, Urbana* - Chicago 1992, 14-16, για τις σχέσεις του διακόσμου των μετάλλινων σκευών και της εγχάρακτης διακόσμησης των κεραμικών.

<sup>36</sup> Ballian - Drandaki, ό.π., 58-65.

<sup>37</sup> *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, ό.π. (σημ. 5), αριθ. κατ. 222.

<sup>38</sup> Mary Alison Frantz, *Akritas and the Dragons*, *Hesperia* 10 (1941), 9-13.

<sup>39</sup> *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά*, \* ό.π. (σημ. 21), 18-20, αριθ. κατ. 54, 56, 195-196. H. Maguire, *The Feasting Cycle and the Meanings of Hybrids in Byzantine Ceramics*, *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου*, ό.π. (σημ. 1), 205-210.

<sup>40</sup> *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά*, ό.π. (σημ. 21), αριθ. κατ. 29-30, 143-144.

<sup>41</sup> D. Talbot Rice, *The Pottery of Byzantium and the Islamic World*, *Studies in Islamic Art and Architecture in Honor of Professor K.A.C. Cresswell*, επιμ. C. Geddes, Le Caire 1965, 194-236. Papanikola-Bakirtzis - Dauterman-Maguire - Maguire, ό.π. (σημ. 35), 13-14.

<sup>42</sup> Maguire, ό.π. (σημ. 39), 205-210

<sup>43</sup> *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά*, ό.π. (σημ. 21).

<sup>44</sup> Ό.π., 21. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, ό.π. (σημ. 9), 53-64. Καθοριστικός παράγοντας για τη μαζική παραγωγή εφυαλωμέ-

νων αγγείων κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο υπήρξε η υιοθέτηση της πρακτικής του ψησίματος των αγγείων με την παρεμβολή τριποδίσκων ανάμεσά τους, με αποτέλεσμα να αποφεύγεται η συγκόλληση των εφυαλωμένων επιφανειών μεταξύ τους. Η πρακτική αυτή επέτρεψε το ψήσιμο των αγγείων κατά στήλες και την καλύτερη εκμετάλλευση του χώρου μέσα στο καμίνι. Βλ. Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Τριποδίσκοι ψησίματος των βυζαντινών και μεταβυζαντινών αγγείων*, *Αμνιός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1986, 641-648.

<sup>45</sup> Νικηφόρος Γρηγοράς, ό.π. (σημ. 23).

<sup>46</sup> *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά*, ό.π. (σημ. 21), 23.

<sup>47</sup> Ο Η. Maguire (*Feathers Signify Power: the Iconography of Byzantine Ceramics from Serres*, *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία*, ΙΙ, *Σέρρες 1993*, Θεσσαλονίκη 1998, 383-398) υποστηρίζει συνειδητή χρήση των συμβολισμών.

<sup>48</sup> Sanders, *New Relative and Absolute Chronologies...*, ό.π. (σημ. 8), 167-169, όπου συζήτηση για το κόστος παραγωγής και την αξία των κεραμικών σκευών.

<sup>49</sup> Για το θέμα αυτό ο όγκος των πληροφοριών από τις γραπτές πηγές και τα σχόλια που συγκεντρώνει το μνημειώδες έργο του Φ. Κουκουλέ *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. 1-6, Αθήνα 1948-1955 (ανατ. οι τόμοι Α, Β, χ.χρ.) παραμένουν αξεπέραστες. Για στοιχεία και οικονομικές παραμέτρους της παρουσίας των οικιακών σκευών στα βυζαντινά νοικοκυριά, βλ. Ν. Οικονομίδης, *The Contents of the Byzantine House from the Eleventh to the Fifteenth Century*, *DOP* 44 (1990), 205-214, ειδ. 210-212.



## BYZANTINE TABLEWARE

### Form, Use and Decoration

As a type of pottery that is directly connected with everyday life, specifically with food, tableware is a source of information about dietary habits in general and also offers evidence of the aesthetic preferences of the people who owned and used it.

As far as the shape and the form of vessels in the Byzantine world are concerned, in the Early and Middle Byzantine periods most food vessels were large in size and were used as common serving dishes, being placed in front of the reclining diners. In the Late Byzantine period they become smaller and deeper; that is, they were now of a size to serve individual needs and of a shape suitable for liquid foods, such as broths and soups. This change may have been due to the socio-economic circumstances that prevailed after 1204 and the influence of the Western lifestyle.

As for the decoration of the vessels, the paper notes that in the Early Byzantine period the prevalence of Christianity influenced the repertory with Christian motifs, while in the Middle Byzantine period the practice of glazing pottery enriched the appearance of tableware, especially when the glaze was applied over a layer of slip. This combination produced a light-coloured surface, which set off the decoration.